

A város mint a csiszoltság színtere Kis János szuperintendens Emlékezései életéből című művében

A mára nagyrészt elfeledett író, költő és evangélikus szuperintendens Kis János (1770–1846), az MTA rendes tagja kora irodalmi és szellemi életének meghatározó alakjai közé tartozott. Idős korában írt *Emlékezéseit* a korszak kutatói interdiszciplináris forrásértékű autobiografikus műnek tekintik, amelyben fontos szerephez jut a vidéki, paraszti környezetben töltött gyermekkorból – továbbtanulás céljából – a városi környezetbe kerülésének ábrázolása. A soproni líceumban töltött diákévek során elsajátított műveltség az emlékező Kis nézőpontjából elválaszthatatlan a városi tértől, amely a klasszikus antikvitástól kezdve az *urbanitas*, a magas műveltség és kifinomultság színterének tekinthető a humanizmus diskurzusában.¹ A skót felvilágosodás hatását is magán viselő, hazánkba főként német közvetítéssel átkerült beszédmód, a csiszoltság (csinosodás, *politeness*) nyelve² fontos szerepet tölt be Kis János kultúraértelmezésében, amely a városi létet az emberi műveltség fejlődése magasabb stádiumának tekintette, mint a nyers és bárdolatlan vidékit. Tanulmányomban a csiszoltság ezen beszédmódjának narratív alakzatait vizsgálom meg Kis *Emlékezéseinek* első közleményében, bemutatva a városi lét kulturálisidentitás-formáló szerepét a Sopronban, Göttingenben, Jénában, majd Győrben töltött évek retrospektív ábrázolásában.

Soproni diákévek

Kis *Emlékezéseinek* tanúsága szerint 12 éves korában, 1782 novemberében került a soproni evangélikus líceumba.³ Mivel a falusi környezetben, ahol addig nevelkedett, a könyveken kívül más műalkotásokkal nem találkozott, az irodalmon kívüli művészeti ágak, valamint a nemesi és polgári társasági kultúra ismeretében való hiányosságait is ide vezeti vissza:

„Drága butorokat, rajzolatokat, képeket, kő- vagy rézmetszeteket, szobrokat, szép épületeket tizenkét esztendőös korom előtt soha sem láttam, ’s azután is soká elkerülték minden e’ félék figyelmemet. Hangászatot, szent énekeknek templomban vagy otthon zengésén kívül csaknem sohasem hallottam. Uri táncz multságban épen nem, sőt még parasztiban is igen kevészer voltam jelen; czifra öltözetek sem falunkban sem házuknál nem kecsegtették szememet, mesterséges ételek és italok soha sem jöttek asztalunkra. E’ szerint egyfelől a’ szép művészetek iránt izlésem soká egészen

¹ A kora újkori európai műveltség meghatározó rétegét képező latin humanitas diskurzusáról és annak a nemzeti kultúrákban elfoglalt helyéről lásd TÓTH 1998: 7–45; TÓTH 2000: 9–29.

² A 18. századi angol és skót felvilágosodásból eredeztethető csiszoltságdiskurzus szorosan kapcsolódott a városi életformához. Vö. KONTLER 1997: 188–215.

³ A soproni evangélikus líceum történetéről lásd FABINY 1986: 9–108.

míveletlen maradtott 's utóbb is csak igen kevéssé miveltetett-ki; 's a' szép művészetekre nézve egész életemben nem igen lettem több, mint idiota; becsültem azokat szemlélődőleg a' könyvek után, de gyakorlatilag becseket megítélni soha sem tudtam."⁴

Az esztétika tudományában járatos, Hugh Blair *Retorikai és esztétikai leckéit* angol nyelvből magyarra fordító⁵ Kis ezen önlebecsülő gesztusa az esztétikai ítélőképesség fejleszthetősége mellett a gyermekkori impulzusok fontosságára mutat rá, és tetten érhető benne egyfajta kívülállástudat is. Az idézet alapján implicit módon feltételezhetjük, hogy Kis nézőpontja szerint a városi léthez kapcsolódó csiszolt polgári kultúrát⁶ teljes mértékben csak az abba beleszületettek sajátíthatják el, és az azzal csak később találkozó emberek, akik közé önmagát is sorolja, a maga teljességében aligha vehetik birtokba azt.⁷ Bár 1808-tól 1846-ban bekövetkezett haláláig folyamatosan Sopronban élt, és prédikátorként, majd szuperintendensként a város tekintélyes polgárai közé tartozott, a várossal és az ahhoz szorosan kapcsolódó polgári kultúrával kapcsolatban a kívülálló nézőpontját bizonyos mértékben idős korában is megtartotta.

A városi lét tapasztalata Kis számára líceumi tanulmányai alatt viszonylag szűk metszetben mutatkozott meg, azonban az iskolai élet emlékeinek felidézése, az egykori tanárok és diáktársak bemutatása, valamint a klasszikus és modern nyelvekben és irodalmakban való előrehaladása, tudományos és pártfogói kapcsolati hálójának kezdődő kiépülése mellett a csiszolt városi polgári kultúrával való találkozása is szerepet kap, amelyre az Asbóth családdal való 1789-es megismerkedése adott alkalmat. Kis visszaemlékezése szerint a család nőtagjainak fontos szerepük volt abban, hogy kigyógyuljon a „szép nem” iránt érzett bátortalanságból fakadó félelméből. Egyik iskolatársa, Asbóth András,

„szeretetre méltó fi 's szorgalmas tanuló noha, mint fiatalabb, az oskolában két évvel nálamnál utóbb volt, különös hajlandósággal viseltetvén irántam, gondosan keresé ismeretségemet, 's nem sokára megnyerte barátságomat. Gyakran meglátogata 's a' fuvolázásban is, mellyet nagyon kedvelt, ingyen leczkéket ada. Sokszor kére, hogy viszonznám látogatását, de mindannyiszor vonakodtam kívánsága' teljesítésétől azt adván 's igazán adhatván okul, hogy nem szeretek ott lenni, hol leányok vagynak. 1789-ben egy őszi szabad délesten együtt menénk sétálni, visszatérésünkkor ismét unszola a' hozzá menésre 's vonakodásomra azt felelé, hogy nálok senki sincs otthon. Ennél fogva reá állék kérésére. De melly nagy zavarba jöttem, midőn olly szobába lépénk, mellyben nem csak az anyját 's minden leány testvéreit, hanem még ezeknek egy pár barátnéit is együtt találtuk! Szívességgel fogadtatván, ott kelle maradnom. Én egészen le valék forrázva, bátortalan, szótalan,

⁴ Kis 1845: 18–19.

⁵ BLAIR 1838.

⁶ A helyes esztétikai ítéletalkotás képessége a Kis által jól ismert angol, francia és német felvilágosult szerzők számára szoros kapcsolatban állt a városi létformával. A csiszoltságdiskurzus és a városhoz kapcsolódó műveltségeszmény összefüggése már a francia Dominique Bouhours 1671-es *Beszélgetései*ben is megfogalmazódott. Bouhours a művészi hatást a csiszoltságból eredezteti, „amelynek forrása épp »a mindent átszínező urbanitás«”. Vö. HORKAY HÖRCHER 2013: 117–118.

⁷ A korai 18. századi brit csiszoltságdiskurzus kiemelkedő alakja, Shaftesbury felfogása szerint a művelt és kifinomult városi társaság választékos viselkedése és beszédmódja „egyszerre teszi képessé az egyént a helyes döntésre ízlésbeli-esztétikai, illetve etikai kérdésekben is. Hiába van ugyanis minden értelmes lényben ott a potenciális érzék a helyes választásra, ezt az érzéket ki kell nevelni (erre utal a nevezetes gadameri Bildung), csiszolni, érlelni kell.” HORKAY HÖRCHER 2013: 148.

ügyetlen balgaságom miatt bizonyosan igen szomorú szerepet játszhatám. De a' jó szívű asszony 's a' szépezésű 's vigkedvű leányok körülvévén, addig enyelegtek, nyájaskodtak 's kérdezősködték, míg nyelvem kötelei meg nem oldatának, 's a' kiverni akaró kínos verejték helyébe egy kis derűtséget nyerek.”⁸

A művelt polgárásszonnyal és leányaival való társalgás, valamint a finom ételek megtették hatásukat:

„A' társaság' eloszlásakor a' házi asszony meghíva, hogy fíját többszer is látogassam meg; mit nem csak megígértém, hanem ígéretemet annyira is megtartottam, hogy mind jobban jobban nekibátorodván, nem sokára mindennapi látogatóvá lettem. Soproni másfél utolsó éveimben ritka nap mult el, mellynek egy 's néha több estvéli óráját ezen háznál nem töltöttem volna.

Itt rendszerint két vagy néha három tisztességes erkölcsű urfiak is tartának szállást és asztalt, kik muzsikát is tanultak. A' deákoknak 's házi leányoknak néha megengedteték, hogy pár jó barátokat 's jó barátnekat magokhoz híván, táncal is mulassák magokat, mi annál könnyebben megengedtetetett, mivel a' hangászok a' háznál lakó tanulókból kikerültek. Ezen körülmény engem arra bira, hogy a' táncolásban magamnak leckéket adaték, mellyben sokra ugyan nem, de annyira mégis mentem, hogy a' mulatságban részt vehettem, 's vettem is néha, de csak addig mig Sopronban tartózkodtam.”⁹

A polgári társasági kultúra szinte valamennyi eleme megtalálható az idézett szövegrészletben, amely alátámasztja, hogy a soproni polgárság, de legalábbis annak jómódú rétege a nyugat-európai, francia és német polgári rétegekéhez hasonló életmódot folytatott. A szalonélet középpontjában – ahogy Nyugat-Európában – Sopronban is egy-egy művelt asszony állt. A nők fontos szerepet töltöttek be a csiszoltság diskurzusában mint a férfiak nyers és bárdolatlan természetének meglágyítói, finomítói, csiszolói, a kultúra hordozói és hatékony terjesztői. Asbóthné révén Kis János a kortárs német irodalom általa korábban még nem ismert műveivel is találkozhatott: „Szerete haszonnal mulattató könyvekből maga előtt olvastatni 's én erre örömmel ajánlottam magamat, 's ezáltal is néhány jó könyvek, mellyeket előbb nem esmertem, kerülének kezembe, p. o. Zimmermann János György munkáját a magányról egészen elolvastam.”¹⁰

Az olvasás mint társas tevékenység az érzékeny szalonkultúra fontos elemének tekinthető. Az említett Johann Georg Zimmermann (1728–1795) svájci filozófiai író, természettudós és orvos *Über die Einsamkeit* című munkája 1756–1785 között jelent meg több kötetben. Az Asbóthné birtokában lévő kötetek pontos adatai nem ismertek, valószínűleg az 1784–1785-ben – Christian Gottlieb Schmieder által Karlsruheban – publikált négyrészes kiadás lehetett meg neki. Asbóthné – János nevű – legidősebb fia akkor már a göttingeni egyetemen tanult, s a szintén oda készülő Kisnek anyagi támogatást is felajánlott az egyetemjárás költségeinek fedezésére:

„Én hálámnak buzgó szívvel nyilatkoztatása mellett erősen eltökélém magamban ezen nemes szívű ajánlást csak legnagyobb szükség' idején használni. – A' nemes szívű asszony az említett ígéretet egészen titokban tartá, egyedül fiának Jánosnak, ki Göttingából akkor tére vissza, mikor

⁸ Kis 1845: 59.

⁹ Kis 1845: 60–61.

¹⁰ Kis 1845: 61.

én oda mentem, adá utóbb tudtára olyan aggodalom mellett, hogy én ajánlását vagy félvén, vagy nem akarván használni, talám szükségét látok. Minek az leve következése, hogy Ásbót [sic!] János nekem egy igen barátságos levelet íra, 's unszolva kére, ne tartózkodnám az ígért segedelmet elfogadni, mert ugy több hasznát vehetném Göttingában létemnek. Nem sokára azután szükségstől is szorongattatva, követém a' jó tanácsot, vevék fel kölcsön egy kis summát, melyet hazámba jövésém után következett évben szerencsésen lefizettem.”¹¹

A színmagyar paraszti környezetből származó Kis számára a soproni polgárság németnyelvűsége nagymértékben megkönnyítette a német kultúra elsajátítását, hiszen a Sopronban eltöltött évek során tökéletesen megtanult nemcsak latinul és ógörögül, amely ókori nyelvek a líceumi oktatás központi elemét képezték, hanem a városi polgárság által beszélt német nyelven is, és ezenfelül a francia, az angol, az olasz és a spanyol nyelvben is eljutott arra a szintre, hogy eredetiben olvashasson és magyar nyelvre is fordíthasson ezek irodalmából is.

Győri „professzorság”

Kis számára – nem függetlenül a Bessenyei-féle irodalmi törekvésektől, valamint a II. József nyelvrendeletével szemben kibontakozó rendi mozgalomtól – kitüntetett jelentőséggel bírt anyanyelve, irodalmi ambíciói is a magyar nyelvhez, különösen annak – a felvilágosodás programja szerinti – kiműveléséhez, a mintának tekintett nyugati nyelvek és az azok által hordozott kultúrák szintjére (akkori szóhasználatul „polczára”) való felemeléséhez kapcsolódtak.

Kis először Győrben tapasztalta meg, hogy a városi lét magyar nyelvű is lehet, és ez vonzalmat ébresztett benne az általa korábban nem ismert város iránt:

„Már huszadik esztendőmet éltem, 's még Sopronon kívül egy várost sem láttam, kivéve a' szülőföldemhez közel fekvő Pápát. 1790-ben az atyámnak Győrben dolga levén elvitt magával. [...] Nyári kellemes nap 's ünnep levén, estve felé sok uri személyeket mind két nembelieket láttam sétálni, kik többnyire magyarul beszélgettek egymással. Ez velem, ki még addig városi előkelő rendbeliektől csak német nyelvet hallottam, Győrt nagyon megszeretteté 's bennem igen buzgó óhajtatást gerjeszte, hogy vajha Győrnek lakosa lehetnék.”¹²

Ez néhány évvel később meg is valósult, Kis göttingeni és jénai egyetemi tanulmányainak befejezése után hazatérve, 1793 őszén meghívást kapott a győri evangélikus gyülekezettől a gyülekezet által fenntartott iskola tanári állásának betöltésére, „de eleintén csak ideiglenesen, mert a' rendes választás a' bevett mód szerint egy december hónapi ünnepen tartandó közgyűlésben fogna történni”.¹³ Miután a közgyűlés többsége véglegesítette, Kis 1796 márciusáig működött „professori” hivatalában: „Tizenkét és tizennégy évek

¹¹ Kis 1845: 62.

¹² Kis 1845: 67.

¹³ Kis 1845: 127.

közötti tanítványimnak, kik' száma 30 és 40 között állott, a' latin syntaxist 's az azzal nálunk együtt járó tanulmányokat kelle tanítanom.”¹⁴

Kis tehát az evangélikus városi iskola felső osztályait tanította, és tulajdonképpen az iskola „igazgatójaként” is működött: „Felvigyázásom alá három oskolatanítók valának rendelve: az egyik a' tanulni kezdő magyar és német férjfi gyermekeket, a' másik a' donatistákat vagy deákul kezdőket, a' harmadik a' leány növendékeket oktatta.”¹⁵

A győri evangélikus polgárság számára tehát a 18. század végén már fontos volt a lányok (igaz, ekkor még csak alsófokú) iskoláztatása is, ami „nőnevelés” jelentőségét hangsúlyozó felvilágosodás hatását bizonyítja, és a csiszoltságdiskurzus elterjedésével is kapcsolatba hozható.

Soproni éveihez hasonlóan Győrben sem kellett nélkülöznie „mindkét nembeli” művelt emberek társaságát, akik közül a legismertebbek a város evangélikus prédikátorai, Ráth Mátyás, „ki mint író 's kivált mint az első magyar hirlap' alkotója 's szerkesztője a' magyar közönség előtt is szép hirrel birt”,¹⁶ valamint Fábri Pál, illetve Pongyeloki Róth György nyugalmazott tábornok és felesége, Podmaniczky Johanna bárónő voltak. Kis visszaemlékezése alapján a bárónő, aki „eszével és szívével is neme díszei közé tartozott”,¹⁷ nyugati mintájú szalont tartott fenn, és a csiszoltságdiskurzus képviselői és terjesztői közé tartozott:

„Ezeket [a Róth–Podmaniczky házaspárt – *T. K.*] a' város mind két nemű jelesebbi 's miveltebbi gyakran szokták látogatni, 's minthogy közöttök én is, mint a' házi két urfiak' nevelőjöknek felügyelője 's csaknem minden héten asztali vendég, gyakran megfordultam, azért az illy válogatott társaságok' örömeiben 's hasznáiban is részesültem. Itt az is gyakran emlegettetett, melly sokban hátra van nemzetünk más művelt nemzetekhez képest, 's melly sokféle javítások volnának hazánkban szükségesek. A' háziasszonyosság minden szép' és jó' buzgó előmozdítója egykor szóba hozá, melly igen óhajtaná, hogy az evangélikusok' templombeli magyar énekes könyvek helyett jobb ízlésű készítenék, 's felszólíta, hogy kedvéért csinálnék egy pár magyar szent éneket.”¹⁸

Kis János teljesítette Podmaniczky bárónő kívánságát, és ennek eredménye a részben általa írt, fordított, illetve szerkesztett, a dunántúli evangélikus gyülekezetek által évtizedeken keresztül használt, több kiadást megért *Győri énekeskönyv* lett.¹⁹

Győr Kis János számára Podmaniczky bárónő szalonján kívül is a csinosodás²⁰ színtere volt:

„Addigi életemben az egy Ásbót [sic!] házat kivéve sehol sem részesültem jó erkölcsű 's művelt nőszemélyek' társaságában, mellynek az ifjak' kiképzése, csinosítása 's erkölcsaik' simítására

¹⁴ Kis 1845: 132.

¹⁵ Kis 1845: 134.

¹⁶ Kis 1845: 135.

¹⁷ Kis 1845: 138.

¹⁸ Kis 1845: 139.

¹⁹ *Keresztény új énekes könyv...* 1811.

²⁰ A csinosodás fogalma egyszerre jelöli „az életmód elemeinek, a mentalitásnak” a kérdéseit, „másképp pedig egy szellemi folyamatról van szó, amely során a véggel a – tág értelmű – tudományok elterjedése lenne, a poézis előkészítő fázisán keresztül”. SZILÁGYI 1999: 408.

hasznos voltát olvasásból is, látásból is, hallásból is már ekkor tudtam. Erre most nekem nem csak jó alkalom, hanem serkentés is adaték. [...] Valahány tisztesebb 's miveltebb evangélikus családoknál leányokat tudtam, ott sorban tevék látogatást 's nem sokára ezek közül azoknál, kikhez az esmeretség után a' tiszteleti hajlandóság leginkább vont, igen gyakran megjelentem, 's annál örömebb megjelenhettem, minthogy általak nagyon nyájasan 's lekötelező udvariassággal fogadtattam. Az illyekkel majd házaiknál, majd sétálás közben számtalan kellemes és édes emlékezetű órákat töltöttem."²¹

A velük kapcsolatos, a csiszoltságdiskurzus elemeit felvonultató retrospektív összegzésben Kis a személyiségfejlődés, a *Bildung*²² fontos állomásaként tekint vissza életének erre az időszakára:

„Az illyenekkel 's az illyenek között részint házaiknál, részint sétálások közben a' nyájas beszélgetések, elmés tréfák, ártatlan játékok, százféle mulatozások nem csak külső durvaságot simították 's aluszékonyságból ébresztettek, hanem komorságot is nagy mértékben derítették, 's általában lelkemnek addig nem esmert élénkséget, szívemnek igen édes éledeletet adtak. Társaságukban a' szemérmesség 's illendőség' szabályainak áthágásától nem félhettem, ez ellen mind az ő jó erkölcsök, mind a' magamé eléggé biztosított."²³

A művelt hölgyek társaságában való forgolódás Kis irodalmi tevékenységének is fontos ösztönzője volt: „A' győri szépekkeli társalkodás még más tekintetben is nevezetes hatást teve reám. A' versirással már soproni tanuló koromban kezdettem foglalkozni 's ezen foglalkozást üres óráimban Göttingában 's Jénában is folytattam. De hogy azt hivatalba lépésemkor egészen félbe nem hagytam, nagy részint ezen társalkodásnak tulajdoníthatom, melly reá sokszor alkalmat 's néha serkentést is ada.”²⁴

A költészetének értékét a romantikus eredetiségeszmény jegyében kikezdő bírálatok hatására a visszaemlékező Kis leszögezi, hogy már akkor is tudta, hogy soha nem lesz belőle „jeles költő”, azonban mégis fontosnak tartja kiemelni a költői tevékenység pozitív hatásait életében:

„[...] e' foglalatosságom nem csak az unalomtól, melly üres óráimban külömben kinozhatott, vagy nemtelen időtöltéstől, mellyre vetemedhettem volna, megmentett: hanem reám nézve a' dolgozaskor édes gyönyörrel járt 's nem kevés igen érdemes jó barátokat is szerzett, 's hogy az olvasó közönségre nézve sem maradtott minden jó hatás' nélkül; örömebb megvallom, hogy köszönettel tartozom akkori győri barátnéimnak, kik ezen nemes játékot megkedveltették 's későbbre is késérrömmé tették.”²⁵

A győri időszakát bemutató rész zárásában Kis János azonban a csiszoltság beszédmódjával kapcsolatos republikánus ihletettséggű kritika bizonyos elemeit is érvényesnek tételezte saját személyiségfejlődését illetően, és ezt irodalmi pályájának alakulására nézve is meghatározónak tekintette:

²¹ Kis 1845: 145–146.

²² A német *Bildung* és a magyar csinosodás fogalmak jelentésbeli összefüggéséről lásd SZILÁGYI 1999: 408–411.

²³ Kis 1845: 146.

²⁴ Kis 1845: 147–148.

²⁵ Kis 1845: 149.

„Az asszonyokkal ’s leányokkal társalkodás egyfelől ugyan férjfiaknak, kivált ifjaknak igen hasznos és reám nézve is mint már említettem igen jótékony volt; de másfelől könnyen puhákká, könnyelműekké, csekélységekhez ragaszkodókká ’s asszonyodottakká tehet bennünket. Az elpuhulástól én sem menekedtem meg egészen ’s úgy hiszem legalább részint ezen társalkodásnak tulajdoníthatom azt, hogy a ’ nyomos huzomos gondolkodás helyett a ’ tudományokkal csak játszva foglalatostkodtam, ’s a ’ helyett, hogy tehetségeimet erőltettem és saját munkáknak feszített figyelemmel kidolgozására kényszerítettem volna magamat, csak azon olvasmányimnak, melyeket megszerettem, lettem fordítójak vagy inkább parafraszeszők.”²⁶

Kis János szerint tehát a város mint a csiszoltság színtere nem kizárólag pozitív értékek hordozója, a felsorolt sztereotípiák arra utalnak, hogy a városi feminin társasági kultúra a maradandó szellemi teljesítményhez elengedhetetlenül szükséges komoly erőfeszítést gátló tényező is válhat. Az eredeti irodalmi alkotások és tudományos művek létrehozását Kis a maszkulin republikánus erényekkel hozza összefüggésbe, és retrospektív önértékelésében a csiszoltság kifinomult értékrendje a *Bildung* során csak az általa saját bevallása szerint teljesen soha el nem ért tökéletesség felé vezető út fontos, de nem végső állomása lehet. Bár fontos megjegyezni, hogy ez az elmarasztaló önértékelés egyfajta védekezésnek is tekinthető a klasszicista *imitatio* eszményének hatása alatt nevelkedő és alkotó Kis részéről a költészetét az eredetiség hiányát felróva leértékelő romantikus nemzedék kritikájával szemben.

Városi tanárból falusi prédikátor

Kis János életének győri időszaka 1796-ban ért véget, amikor tanári állásáról lemondva lelkeszi pályára lépett. A csiszolt városi közeget hátrahagyva újra falusi környezetbe került, bár első állomáshelye, Nagybaráti közel volt Győrhez, és így városi értelmiségi kapcsolatait továbbra is ápolni tudta:

„Eleinten az új hivatalhoz készülés ’s hallgatóimmal esmerkedés időm’ legnagyobb részét elvette, üres óráimban pedig Győr nem engede unalmat hozzám közelíteni. Fábry, Szentgyörgyi, Németh gyakran meglátogatának, ’s különben is levelet egymással csaknem mindennap váltánk. Előbbi tanítványim szünnapjaikon seregesen jövének hozzám. Magában értetődik, hogy én sem hagytam a ’ Győrieiket látatlanul ’s így a ’ barátság örömeiből nem láték szükségét.”²⁷

Kis számot vetve akkor reálisnak tűnő karrierlehetőségeivel, nem tartotta valószínűnek, hogy újra városi környezetbe kerülhet, így tudatosan nem a korábban már említett „győri szépek” közül választott magának házastársat, hanem egy falusi mesterember leányát, Pelikán Erzsébetet vette feleségül, mivel akkor a műveltségnél fontosabb szempont volt számára, hogy jövődöbelje dolgos és jó gazdasszony legyen:

²⁶ Kis 1845: 156.

²⁷ Kis 1845: 158.

„Győri esmerőseim azt hitték, hogy az ott előttem esmeretes leányok’ valamelyikét választom hitvesemül. Azonban én tervemet egészen akkori falusi életem szerint készítettem, képzelni sem tudván, hogy valaha városi lakos leszek. [...] Három győri barátimmal ’s kivált saját szívemmel többszer tartott tanácskozásom’ eredménye végre az lett, hogy egy tisztas falusi mesterember leányával kézfogást tartottam ’s azután nem soká házasságom’ készülését a’ szent székről kihirdettem.”²⁸

Kis János *Emlékezései* írása idején – már özvegy emberként visszatekintve – házasságával kapcsolatos akkori döntését némileg ambivalens megvilágításba helyezi:

„Nem állítom, hogy házasságom a’ legszerencsésebb volt; de azt igazságosan állíthatom, hogy az olly igen számos szerencsétlenek közé sem tartozott. Igaz, hogy feleségem a’ feddhetetlenül tiszta erkölcsű ’s egyszersmind szép asszonyok’ nem csak erényeit ’s jó tulajdonságait, hanem némely hibáit is birta, ’s neveltetést sem nyerhetett, millyent természeti hajlamai ’s idomai érdemlettek; de bizonyosan egyike volt a’ leghűségesebb házastársoknak, a’ legszeretőbb anyáknak ’s a’ legtakarékosabb gazdaasszonyoknak.”²⁹

A feleségére vonatkozó retrospektív értékelésből arra következtethetünk, hogy a *csiszoltság*, a *Bildung* hiánya utólag mégis jelentőséggel bírhatott számára, mivel felesége – úgy tűnik – minden jó tulajdonsága ellenére jórészt saját hibáján kívül nem tudott teljes mértékben megfelelni azoknak a rendkívül magas elvárásoknak, amelyeket férje vele szemben támasztott, és ezek az elvárások leginkább a művelt városi nőkkel való társas érintkezés során alakulhattak ki Kisben. Kérdés azonban, hogy ez a párválasztásához képest több mint négy évtizeddel későbbi utólagos reflexió jelentheti-e azt, hogy ha akkor tudta volna pályája későbbi alakulását, más döntést hozott volna. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a város mint a csiszoltság színtere maradandó hatást gyakorolt Kis János személyiségfejlődésére.

Kis prédikatori pályafutásának alakulása messze felülmúlta az előzetes várakozásait. Egyre nagyobb és jobbmódú gyülekezetek hívták meg lelkészüknek, majd Nagybaráti, Kővágóörs és Nemesdömölk után, alig több mint egy évtizeddel később ismét városi környezetbe kerülhetett:

„Illy sok kedvező ’s illy kevés kedvetlen környülmények között köszöntött-be az 1808-dik esztendő, ’s mindjárt kezdetén soproni predikátorságra hivattatásomat hozta magával. Ez a’ váratlan szerencse nagy küzködést támasztott bennem, megtartsam-e vagy elhagyjam azon jó helyemet, hol olly kényelmesen éltem, annyi örömeimben részesültem ’s olly nagy szíveséget és szeretetet tapasztaltam. Egy ideig tartott küzködésem után az elmenésre határoztam magamat. E’ határozásomban kétség kívül hűségem is nagy részt vett, mellynek az a’ megkülönböztetés hízelkedett, hogy superintendentiánk’ első városi gyülekezete, mellyben az isteni tisztelet csaknem egészen német nyelven szokott tartatni, született magyar létemre engem keresett-meg. De csak ugyan vezéreltek más indító okok is. Meggondoltam, hogy Sopronban gyermekeimet szemeim előtt nevelhetem ’s taníthatom, hogy több művelt és csinos társaságot talállok, a’ literatúra’ újabb terményeivel könnyebben esmerkedhetem ’s barátkozhatom, ’s magam’ tökéletesítésére többféleképen serkentetem. Mind ezen okok összevéve arra birtak, hogy bár melly nehezen esett is, Nemes-Dömöltkől elbucsztam.”³⁰

²⁸ Kis 1845: 159–160.

²⁹ Kis 1845: 161.

³⁰ Kis 1845: 209–210.

A hosszabban idézett részből kiderül, hogy Kis számára mely szempontok bizonyultak döntőnek, hogy a magyar dominanciájú nagyközséget hátrahagyva visszatérjen neveltetésének német polgárság által meghatározott városi színterére. A döntő szempontok a *Bildung* és az ezzel szorosan összefüggő csiszoltságdiskurzus jelentőségére mutatnak rá Kis gondolkodásában. Az utólagosan „hiúságként” értékelt érzés magyarázható a *Bildung* sikere felett érzett örömmel is, hiszen a német gyülekezet általi meghívás egyértelműen bizonyította, hogy a magyar nyelvű falusi környezetből származó prédikátor-író a soproni gyülekezet előjárói szerint tökéletesen elsajátította a német nyelvet és kultúrát, és alkalmas a városi gyülekezetbe és polgári környezetbe való integrálódásra. Az említett két szempont érhető tetten a fiainak taníttatásával kapcsolatos megfontolásban is, hiszen saját tapasztalatból tudhatta, hogy hátrányokkal is jár, ha a gyerekek túl korán kikerülnek a biztonságot nyújtó családi környezetből, valamint feltehetően arra is gondolhatott, hogy soproni lelkészként befolyással is lehet alma materére, a soproni evangélikus líceumra, hozzájárulva az ott zajló oktatási és nevelési tevékenység színvonalának emeléséhez. Saját kulturális szükségleteinek kielégítését, az irodalmi élettel való kapcsolatainak ápolását is a városi léthez kapcsolódva emelhetette magasabb szintre, hiszen az általa képviselt, az előbbi idézetben explicit módon megfogalmazott értékrend szerint a csinosodás és a *Bildung* élethosszig tartó folyamat, amelynek fenntartása erőfeszítést igényel, és az ezt elősegítő külső impulzusok a várost teszik ezen folyamat ideális színterévé.

Visszatérés Sopronba

Soproni prédikátorságának elbeszélését a visszaemlékező Kis János a város általános jellemzésével indítja: „Sopron Magyar-ország szabad királyi városa között köztudomás szerint nagyon tisztességes helyet foglal-el. Épületeinek mind számára, mind csinosságára, ’s lakosainak mind miveltségére, mind polgári jóllétére nézve a’ jelesebbek közé tartozik; vidéke pedig a’ természetnek nem csak áldásával, hanem kellemeivel is nagyon gazdagon el van látva.”³¹

Az idézet egyaránt utal a város közbizonyi státusára, az épített környezet (az *urbs*) méretére és minőségére, a polgárok anyagi és szellemi javaira, amelyek a *civitast* alkotó emberekhez kapcsolódnak, illetve a város természeti környezetét, amelybe az szervesen illeszkedik, és amelyből anyagi erőforrásait merítheti.³²

Kis tartott a visszailleszkedés esetleges nehézségeitől, de ezeket több mint három évtized távlatából jórészt alaptalan félelmeknek minősítette:

„Falusi életemnek városival ’s anyai nyelvemnek idegennel felcserélése Sopronba érkezésemkor olly aggodalmat okozott bennem, millýenröl előbb álmodni sem tudtam. Akaratom ellen szünet nélkül az forgott előttem: mi lesz belőlem falusi emberből városon, született magyarból német nyelvű

³¹ Kis 1845: 211.

³² A város mint politikai közösség és épített környezet antik eredetű megkülönböztetésének politikai filozófiai hátteréről lásd HÖRCHER 2021: 4–6.

gyülekezetben. [...] De nem sokára átláttam, hogy képzelődésem igen nagyító csón nézte a' busító tárgyakat, hogy sokszor nagyon rossznak tartjuk azt, minek jó következményei vannak 's hogy gyakran a' meggyőzőhetleneknek látszó nehézségek nem olly nagyok, mint eleinten gondoljuk [...]."³³

Kétségeinek forrásai a visszailleszkedés nehézségei mellett etnikai és rendi identitásával hozhatók összefüggésbe. Kis János a német nyelv és kultúra ismeretében szerzett minden jártassága mellett idegenként tekintett új környezetére, és *Emlékezéseiben* többször is fontosnak tartotta hangsúlyozni született magyar voltát, hiszen már némethoni egyetemjárását megelőző, barátjával, Németh Lászlóval együtt megtett peregrinációja során megtapasztalta, hogy az evangélikus felekezethez tartozást a Magyar Királyság távolabbi területein (mint például a református Debrecenben) gyakran előítéletes módon kizárólag német vagy szláv származással kapcsolják össze.³⁴ Paraszti származásából fakadó önbizalomhiányát se tekinthetjük teljesen alaptalannak a kései rendi társadalom világában. Kis példája azonban éppen arra mutat rá, hogy a társadalmi mobilitás lehetséges volt a korszakban: a *Bildung* lehetővé tette a származásból fakadó hátrányos helyzet leküzdését, feltéve, ha a szorgalom mellé tehetség is párosult, s a képesség a társadalmi kapcsolatok kialakítására és fenntartására.

Kis soproni beilleszkedését ez a líceumi diákéveitől kezdve tudatosan épített kapcsolati háló tette zökkenőmentessé:

„Az új életmódhoz szokást gyülekezetem' kedvezőleg fogadása mellett különösen könnyítették több olly előkelő hallgatóim, kik egykor velem deákoskodtak 's ekkor már közhivatalokat viselvén mindjárt eleinten szíves barátimmá lettek 's mindenkor azok maradtak.”³⁵

Kis János soproni éveinek *Emlékezéseiben* elbeszélte eseményeit jelen tanulmány keretei között nem követhetjük tovább, de összegzésként megállapíthatjuk, hogy a városi környezet döntő hatással volt kulturális identitásának alakulására. Bár az *Emlékezések* szövegében megképződő autobiografikus énelbeszélő teljes mértékben nem azonosul a várossal mint társadalmi és kulturális mezővel, a város mint a műveltségének meghatározó elemét képező csiszoltságdiskurzus színtere a folyamatos önképzés ösztönzésével megteremtette Kis számára a társadalmi felemelkedés és a kor kulturális elitjébe való bekerülés esélyét, lehetőséget nyújtva az elsajátított műveltségsmény hatékony terjesztésére.

³³ Kis 1845: 212–213.

³⁴ „Legkülönösebbnek látszott előttünk az, hogy az akkori egyik predikátor utóbb superintendens Benedek Mihály magyar beszédünket hallván, nem akarta elhinni, hogy evangélikusok vagyunk, mert azon legalább akkor ott uralkodott véleményben, mintha minden magyarországi lutheránusok vagy tótok vagy németek volnának, ő is osztozott.” Kis 1845: 90.

³⁵ Kis 1845: 213.

Felhasznált irodalom

- BLAIR Hugo (1838): *Blair Hugo retorikai és aesthetikai leczkéi*. I–II. Ford. Kis János. Buda: M. kir. Egyetem.
- FABINY Tibor (1986): A soproni evangélikus líceum története (1557–1908). In GyÖRFFY Sándor – HUNYADI Zoltán (szerk.): *A soproni líceum*. Budapest: Tankönyvkiadó, 9–108.
- HORKAY HÖRCHER Ferenc (2013): *Esztétikai gondolkodás a felvilágosodás korában 1650–1800. Az ízlésesztétika paradigmája*. Budapest: Gondolat.
- HÖRCHER, Ferenc (2021): *The Political Philosophy of the European City. From Polis, through City-State, to Megalopolis?* Lanham – Boulder – New York – London: Lexington Books.
- Keresztény új énekes könyv, melyet szerzett és egynéhány magános áhítatosságra tartozó imádságokkal egygyütt kiadott a' Nagy-Győri Augustana Confessiót tartó Evangelika Gyülekezet* (1811). Győr: Özveggy Streibig Jó'sefné.
- KIS János (1845): *Emlékezései életéből. Maga által feljegyezve. Első közlemény. Nevendékségét, professzorságát és predikátorságát tárgyazó emlékezések*. Sopron: Özveggy Kulcsárné.
- KONTLER László (1997): *Az állam rejtelméi. Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*. Budapest: Atlantisz.
- SZILÁGYI Márton (1999): *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*. Debrecen: Kossuth Egyetemi.
- TÓTH Sándor (1998): *A latin humanitas poétikája. A studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig. I. Institutiones generales poeticae (A költői mesterség általános törvényszerűségei)*. Szeged: Gradus ad Parnassum.
- TÓTH Sándor Attila (2000): *A latin humanitas poétikája. A studia humanitatis iskolás poétikájának műnemi és műfaji kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig. II/1. Poesis specialis artis poeticae: poesis narrativa et lyrica (A költői mesterség sajátos versezetei: az elbeszélő és a lírai költészet)*. Szeged: Gradus ad Parnassum.